

**KAPİTÜLASYONLAR HAKKINDA BAB-I ÂLİ'NİN
SEFARETLERE GÖNDERDİĞİ 7 TEMMUZ 1887
TARİHLİ MUHTIRA**

A. Gündüz ÖKÇÜN

Osmanlı İmparatorluğunun XVI. ilâ XVIII. yüzyıl içinde Avrupa devletlerine tanıdığı kapitülasyon hükümleri genellikle iki ana kısımda ele alınabilir: ¹ (i) Kapitülasyon hükümlerinden bir kısmı kapitülasyonun verildiği devlet tebaasına Osmanlı ülkesinde ticaret serbestisi tanımaktadır. Bu tip hükümler bugünkü teknik anlamı ile bir nevi *ticaret sözleşmesi* olarak nitelendirilebilir. XVI. ilâ XVIII. yüzyıllarda Doğu Akdeniz ticareti için yeterli olabilen bu hükümler XIX. yüzyılda gelişen Avrupa sanayi kapitalizmi için yeterli olmamış ve kapitülasyonların mutlak bir *laissez faire - laissez passer* ilkesine aykırı olan hükümleri 1838 - 1846 yıllarında Avrupa devletleri ile imzalanan ticaret sözleşmeleri ile kaldırılmıştır. ² (ii) Kapitülasyonların ikinci kısmını teşkil eden hükümler ise, ticaret serbestisi için gerekli hukukî ve adlî himayeyi öngören hükümlerdir. Bir başka deyimle, kapitülasyonların bu gruba giren hükümleri ticaret serbestisinin mahallî müdahalelerden masun bir şekilde gerçekleşebilmesini sağlayan bir nevi hukukî çerçeve niteliğindedir. Bu açıdan bakıldığı takdirde, kapitülasyonların bu hükümleri *ikamet sözleşmesi* olarak nitelendirilebilir. ³ 1838 - 1846 yıllarında

(1) Pélisié du Rausas, **Le Régime des capitulations dans l'Empire Ottoman** c. 1, Paris, 1902, s. 6-7 ve 26-29; Hemayak Hüsrevyan, **Hukuk-u Hususiye-yi Düvel**, Dersaadet, 1329, s. 174-175.

(2) Bu konuda bk. Frank Edgar Bailey, **The Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853**, Cambridge Harvard University Press, 1935; John Vernon Puryear, **International Economics and Diplomacy in the Near East**, New York, Stanford Univ. Press, 1935; Yusuf Kemal Tengirşenk, «Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticari Siyaseti», **Tanzimat I**, İstanbul, 1940, s. 289-320.

(3) Du Rausas, **op cit.**, s. 23; Hüsrevyan, **op. cit.**, s. 175.

imzalanan ticaret sözleşmeleri ile 1860-1862 yıllarında akdolan ikinci ticaret sözleşmeleri kapitülasyonların ticaret sözleşmeleri ile değiştirilmeyen bu tip hükümlerinin ilelebed yürürlükte olacağını tasdik ve teyid etmişlerdir. Örneğin, İngiltere ile 13 ağustos 1838 tarihinde imzalanan Ticaret Sözleşmesinin birinci maddesi şöyle başlamaktadır: ⁴

«İşbu Ahitname ile hassaten mütegayir olan şuruttan maada İngiltere Devleti tebaasına ve İngiltere Devleti sefinelerine ait ve raci olan bilcümle hukuk ve imtiyaz ve muafiyet uhud-u sabıka müktezası üzere bu defa tasdik ve tekid olunmuş olduğundan...»

Kapitülasyonların ticaret sözleşmeleri ile değiştirilmeyen maddelerini mahfuz tutan bu hüküm 1860-1862 yıllarında imzalanan ticaret sözleşmelerinde de aynen yer almaktadır.

Âli Paşa tarafından kaleme alınarak İstanbul'daki yabancı devlet elçiliklerine gönderilen 7 temmuz 1867 tarihli Muhtıra ⁵ kapitülasyonların XIX. yüzyıl ticaret sözleşmeleri ile teyid ve ibka edilen hükümleri hakkındaki şu ifadeyi kullanmaktadır. "Uhud-u kadime muahharen Bab-ı Âli ile düvel-i ecnebiye meyanesinde akd ve tanzim kılınmış olan muahedat ile tasdik ve teyid edilmiş olduğundan mer'i yıl hükmü olmadıkça muahedat-ı ahire ile müsavi olarak mer'i ve muteber olması icap eder". Ancak, Bab-ı Âli bu şekilde teyid ve ibka olunan kapitülasyon hükümlerinin uygulamada uygun olmayan şekillerde yorumlandığını ve kapitülasyonlarla bundan böyle kapitülasyon hükümlerine dayanmayan her çeşit imtiyaz iddiasının, "Saltanat-ı Seniyye'nin hukuk-u muazzeze'yi mülkdarisine" dokunacağı gerekçesi ile reddedilebileceğini belirtmektedir.

7 Temmuz 1867 tarihli muhtıra devletin egemenliği, hukukun ülkeselliği ve kapitülasyonların istisnaî olma niteliği hakkında Osmanlı Hükümetinin görüşlerini çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Öte yandan, Osmanlı Hükümeti bu muhtıra ile kapitülasyonlarla tanınan imtiyazların kişi, yer ve konu itibarıyla ne şekilde

(4) *Mecmua-i Muahedat*, c. 1, Dersaadet, 1294, s. 272-275.

(5) «Merhum Âli Paşanın kalemleri ile bilcümle Düvel-i Ecnebiye süferasına irsal buyrulmuş olan takririn tercemesidir», sene 1286. Bk. *Muherrerat-ı Nadire*, (Yayın tarihi ve yeri yazılı değil, S. B. F. Kitaplığı No. A. 4625), s. 350-361. Muhtıranın Fransızca metni için bk. George Young, *Législation ottomane*, c. 1, Oxford, 1905, s. 268-274.

(6) *Muherrerat-ı Nadire*, s. 404.

uygulanacağını belirtmek suretiyle bu imtiyazların genel bir çerçevesini de çizmektedir.

Bu yazımda, 7 Temmuz 1867 tarihli muhtıranın ana çizgilerini vermeğe çalışacağız.

I. Kapitülasyonlarla tanınmış olan imtiyazlar yabancı tebaaya mahsus ve münhasırdır.

Muhtıra, ilk olarak, kapitülasyonların kişi bakımından uygulanma alanını çizmektedir. Gerçekten, Bab - ı Âli'ye göre, kapitülasyonlarla tanınan imtiyazlardan sadece yabancı tebaa ile elçilik ve konsolosluklarda terceman ve yasakçı olarak görevlendirilen ve sayıları *Memalik-i Mahuruse-yi Şahane'de Bulunan Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları hakkında 23 Sefer 1280 (1863) tarihli Nizamname* ile sınırlandırılan yerli mahmiler faydalanabilir. Osmanlı İmparatorluğunda mahmiler kendisine kapitülasyon verilmiş bir devletin tebaası olmadıkları halde böyle bir devletin himayesinden faydalanan kişiler olarak tanımlanabilir.⁷ Mahmiler yerli ve yabancı olmak üzere iki kısmı ayrılır. Yerli mahmiler⁸ Osmanlı tebaası oldukları halde kendisine kapitülasyon verilmiş bir devletin himayesinden faydalanan kişilerdir. Başlangıçta, yabancı devletler elçilik ve konsolosluklarında Osmanlı tebaası olan gayri müslimlerden bazı tercemanlar istihdam etmekte idiler. Yine başlangıçta Yeniçeri Ağası tarafından seçilen bazı yeniçeriler yasakçı adı altında elçiliklerinin muhafazasında görevlendirilirdi. Ancak zamanla bu usulden vazgeçildi. Elçilik ve konsolosluklar gayrimüslim Osmanlı tebaasından terceman, kavas ve yasakçı istihdam etmeğe başladılar. Öte yandan, ticarî ilişkilerin gelişmesi üzerine, yabancı devletler Osmanlı İmparatorluğunun en tenha kıyılarında dahi konsolosluk işlemlerini yürütmek için fahri konsolosluk müessesesinden faydalanma yoluna gitmişlerdir. Osmanlı tebaası olan yerliler arasından konsolos konsolos vekili, konsolos muavini veya konsolos ajanı olarak seçilen bu gibi kimselere, ilgili devlet tarafından görevli olduklarını gösteren berat verilirdi. Bunlar konsolosluk işlerinden ayrılırsalar dahi, almış oldukları beratla elde ettikleri hukukî durumdan faydalanmağa devam ederlerdi. Ayrıca, bu kimselerin aile üye-

(7) Pierre Arminjon, *Etrangers et Protégés dans L'Empire Ottoman*, c. 1, Paris, 1903, s. 261 vd; Feraşerli Mehdi, *İmtiyazat-ı Ecnebiyenin Tatbi-kat-ı Hazırası*, Samsun, 1325, s. 32 vd.

(8) Bu konuda bk. Arminjon, *op. cit.*, s. 263 vd.; Mehdi, *op. cit.*, s. 33 vd.

tercemanları türedi. Ticari ilişkilerin gelişmesi bir başka çeşit yerleri de mahmilik sıfatından faydalanmakta idiler. Böylece, en ufak bancı veya mahmi tüccarın yanında *simsar* adı ile bazı kimseler istihdam edilmiş ve bunlar da Osmanlı tebaası oldukları halde, yerli bir iskelede dahi büyük devletlerin konsolos, konsolos ajanları ve li mahminin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Gerçekten, zamanla, yamahmiller gibi gümrük resminden ve diğer tekâliften muaf tutulmuşlardır. Özetlersek, XIX. yüzyılın ortalarında gayri müslim Osmanlı tebaası bir fırsatının bulurak yerli mahmi olmuş ve yabancı elçilikler de mahmilik ruhsatı vermekte adeta yarış etmişlerdir.

Osmanlı Hükümeti bu uygulamaya engel olmak üzere birkaç teşebbüsten sonra 1863 yılında *Memalik-i Mahruse-yi Şahanede Bulunan Düvel-i Ecnebiye Konsoloslukları hakkında 23 sefer 1280 (1863) tarihli Nizamname*'yi çıkarmıştır. Bu Nizamname başkonsolosluklar ve konsolosluk muavinlikleri ile konsolos ajanlarının kullanabilecekleri terceman ve yasakçı sayısını tesbit etmektedir. Ancak, bu Nizamname geriye yüremediği için, yürürlüğe girdiği tarihte halen mahmi olanların durumunda herhangi bir değişiklik husule getirmemiştir. Böylece, yerli mahmiller iki gruba ayrılmış olmaktadır: ⁹ (i) Daimi (yerli) mahmiller; (ii) Geçici (yerli) mahmiller. Daimî mahmiller 1863 tarihli Nizamname'den önce mahmilik sıfatını kazanmış kimselerdir. Buna karşılık, geçici mahmiller 1863 tarihli Nizamname uyarınca mahmi olan Osmanlı tebaasıdır. 1863 tarihli Nizamnameye göre, geçici mahmillerin faydalanacakları himaye kişiseldir ve süre bakımından yaptıkları görevle sınırlıdır.

Bab-ı Âli inceleme konusu olan 1867 tarihli Muhtıra ile geçici mahmiller dışında hiçbir mahmi tanımayacağını kesin bir şekilde ifade etmektedir. Gerçekten, Muhtıraya göre:

«Düvel-i ecnebiyenin terceman ve yasakçı sıfatı ile kendi hizmetlerinde bulunan adamlardan başka tebaayı Devlet-i Âliyyeden hiçbir kimseye tamam-i himayet eylemelerine uhud-u mezkurenin hiçbir yerde mesağ yoktur. Saltanat-ı Saniyye ve işbu terceman yasakçılardan gayri hiçbir mahmi tanımaz. Bunların miktarı ise 1863 tarihinde tanzim kılınmış Nizamnamede tayin kılınmış ve mazhar oldukları himayet zatlarına mahsus ve vazife-yi memuriyetlerine merbut olup memuriyetleri ile be-

(9) Arminjon, *op. cit.*, s. 264; Mehdi *op. cit.*, s. 42.

raber zail olur. Ve müddet-i hayatlarında akraba ve taallukatlarına şamil olmadığı gibi vereselerine dahi menkul olamaz».

II. Dış ticaret dışında bütün konularda yabancılar Osmanlı tebaasının tâbi olduğu vergilere tâbidir.

Muhtıra ikinci olarak yabancıların vergilendirilmesi sorunu üzerinde durmaktadır. Kapitülasyonlarda yabancıların cizye, tekâlif-i örfiye, yasak kolu ve bac gibi vergilerden muaf oldukları öngörülmüştür. Örneğin 1740 kapitülasyonunda "Françeludan Memalik-i Mahrusemde mütemekkin olanlar eğer müteehhil ve eğer bekardır kimler ise cizye mütalabesiyle rencide olunmayanlar", "Françeludan Memalik-i Mahrusemde temekkün edenlerden harac talep olunmaya" -- "França tüccarı ve ana tâbi olanlar França elçilerinin ve konsoloslarının ilân kâğıdı üzerine yedlerine aldıkları mürürnamele ile yürüyüp ve emniyet ve rahatları için kaide-yi memleket üzre kisve giyip Memalik-i Mahsusemde kâr ve kesbeylediklerinde o makule kendi halleri ile gezenler cizye ve sair tekâlif ile rencide olunmayıp", -- "hadis olan kasabiye, reft ve hac ve yasak kolu ve üçyüz akçeden ziyade selâmetlik resmi talep olunmaya" gibi hükümler bulunmaktadır.¹⁰

İç ticaret ile uğraşan yabancıların vergilendirilmesi ile ilgili olarak XIX. yüzyıl ticaret sözleşmelerinde tebaaya temsil esası kabul edilmiştir. Örneğin 1838 Osmanlı - İngiliz Ticaret Sözleşmesinin 3 ncü maddesi şöyledir:

«İngiltere tüccarlarından veya adamlarından biri Memalik-i Mahsure mahsulü olarak mübayaa edip ve yine Memalik-i Mahsure içinde sarf olunmak üzere furuht edeceği emteanın hin-i iştira ve furuhtunda ahzı lâzım gelen rüsumatı müslim veya reaya-yı Devlet-i Âliyyeden olarak Saltanat-ı Seniyyenin ticaret-i dahiliyesi ile meşgul olup daha ziyade mazhar-ı müsaade olan tabaka-yı tüccar misillu eda eylemelerine karar verilmiştir.»

Dış ticaretle uğraşan yabancıların vergilendirilmesi ile ilgili hükümlere gelince, bu hükümler ihracat ve ithalât olmak üzere iki ay-

(10) Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih* metinleri, c. 1, Ankara, 1953, s. 97-114.

rı kısımda incelemek mümkündür. Osmanlı ülkesinden yapılan ihracatla ilgili resimler konusunda 1838 tarihli Osmanlı—İngiliz Ticaret Sözleşmesinin 4 üncü maddesi örnek olarak ele alınabilir. Bu maddeye göre, «İngiltere tüccarından veyahut taraflarından memur olan kimselerden biri diyar-ı ahire götürmek için Memalik-i Mahruse mahsulü veya kârı olarak bir emtea iştira eylediğinde ol emtea üzerine hiçbir resim ve nesne vermeksizin münasip bir iskeleye indirmeğe mezun olup emtea-yı mezkure iskeleye hin-i vusulünde her türlü rüsumat-ı saireye avz olmak üzere kıymetinden %9 ve ol me-tain iskeleden hin-i hurucunda kadimi veçhile başkaca %3 resmi gümrük alınması bil mukavele karargir olmağla ancak bir iskelede mübayaa olunup iskeleye merkumeye hin-i vusulünde resm-i amediyesi eda edilmiş olan emteadan hin-i hurucunda yalnız reftiye resmi olan %3 resmi eda oluna.» Demek oluyor ki, ihracatta toplamı % 12 olan bir resim ödendiği takdirde İngiliz tüccarı veya böyle bir tüccar tarafından memur edilen kimse başka bir resim veya vergiye tabi tutulmayacaktır.

Buna karşılık, Osmanlı ülkesine yapılan ithalâtla ilgili olarak %5 dışında herhangi bir resmin istenilemeyeceği Osmanlı İmparatorluğunun yaptığı sözleşmelerde öngörülmektedir. Örneğin, 1838 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan Resm-i Gümrük hakkındaki Sözleşmenin birinci maddesi şöyledir¹¹ :

«İngiltere tüccarı ve müstahdemleri diyar-ı ecnebiyeden Memalik-i Mahruseye celp olunmuş olan cemiğ emtea ve eşyayı Memalik-i Mahrusenin herbir mahallinde mübayaa etmeğe mezun ve merhus olalar. Şu kadar ki, emtea-yı mezkureden hin-i vürudunda amediye gümrüğünden gayri resim verilmemiş ise emtea-yı mezkureyi iştira eylediği veyahut lacet büyüğ arazi'yi dahiliyeye götürdüğü surette diğer % 2 gümrüğü verildikten sonra ol emteayı Memalik-i Mahrusenin arazi-yi dahiliyesinde tekrar büyüğ veyahut diyar-ı ahire irsal eylediği halde ol emteadan tekrar nesne talep olunmaya ve eğer emtea-yı mezkureden tayin ve tahsis olunan iki resim bit-tamam ahz ve istifa olunmuş ise ol emteayı hiçbir resim vermeksizin iştira ve fûruhta ve diyar-ı ahire irsale mezun ve serbest olalar.»

(11) Mecmua-i Muahedat, c. 1, Dersaadet, 1294, s. 275-277.

1867 yılında, yabancılara, Hicaz arazisi hariç olmak üzere Osmanlı ülkesi içinde taşınmaz mal edinme hakkı tanınmıştır¹². Ecanibin Hak-kı İstimlakine dair Nizamname¹³ nin 2 nci maddesinde bu şekilde taşınmaz mal edinme hakkı tanınan yabancılardan «her ne nam ve şekilde olursa olsun eshab-ı emlakın mükellef olduğu ve bundan böyle olabileceği kâffe-i tekâlif ve rüsumatı ifa» eylemeleri şart koşulmuştur.

Kapitülasyonlar hakkında İstanbuldaki elçiliklere gönderilen 7 Temmuz 1867 tarihli Muhtırada, bu noktalara değinilmektedir. Bu konuda Bab-ı Âli'nin görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Yabancı tebaa kapitülasyonlar gereğince cizye, haraç, bac ve yasak kulu gibi o vakit yürürlükte olan tekâlif-i şahsiye ve saireden muaf tutulmuşlardır. Söz konusu vergiler uzun bir süreden beri yürürlükten kaldırılmıştır. Ancak, bu yabancı tebaanın genel ve mutlak bir şekilde vergiden muaf olduğu anlamına gelmez. Muhtıra, bu hususta, iç ticaret ve dış ticaret ayırımı yapmakta; iç ticaretle ilgili olarak ticaret sözleşmelerinin bir örneğini yukarıda gördüğümüz hükmüne atıfta bulunarak, yabancılardan da yerli tebaa gibi vergiye tabi tutulacaklarını belirtmektedir. Daha sonra, arazi vergisi konusunda da tebaaya temsil sisteminin uygulandığını belirten Muhtıra bu hususta tek istisnanın dış ticaret olduğunu ifade etmektedir. Gerçekten, Bab-ı Âli'ye göre, bir devletin tebaa ile ayırım gözetmeksizin yabancılardan da vergilendirmesi o devletin «hukuk-u mülkdarisi» içine girmektedir.

III. Konsolosların ikametgâhları ülke - dışılık imtiyazından faydalanamaz.

Osmanlı İmparatorluğunda yabancı elçiliklerin ülke - dışılık (haric ez memleket) imtiyazından faydalanacakları kabul edilmişti. Buna karşılık, uygulamada, konsolosların ikametgâhlarının da aynı şekilde ülke - dışılık imtiyazından faydalanacakları iddia olunmuştur. 1867 tarihli Muhtıra konsolos ikametgâhlarının ülke - dışılık imtiyazından faydalanamayacağını kesin bir şekilde ifade etmektedir. Gerçekten, Muhtıraya göre, «Memalik-i Mahruse-yi Şahane'de mukim düvel-i ecnebiye konsolosları devlet-i metbuları süferasının bir suret-i mutlakada nail oldukları ikametgâhlarının ha-

(12) Yılmaz Altuğ, *Türkiye'de Yabancılardan Arazi İktisabı Meselesi*, Genişletilmiş ikinci bası, İstanbul, 1963, s. 53 vd.

(13) *Düstur*, tertip 1, c. 2, s. 230; Young, *op. cit.*, s. 337.

ric-ez memleket addolunmak imtiyazını iddiaya hiçbir hak ve selâhiyetleri yoktur.» Muhtıra, yabancı konsoloslarla ilgili 1740 kapitülasyonunun 16 ncı maddesinde öngörülen imtiyazların sınırını kesin bir şekilde çizmektedir. Gerçekten, 1740 kapitülasyonunun bu maddesinde «ve tacirlerinin ahvali için nasbeyledikleri konsoslardan bazı kimselerin dâva eylediklerinde kendülerin hapsedüp, evlerin mühürleyüp taaddi eylemeler ve konsoloslar ile dâvası olanların hususu Asitaneyi Saadetimde istima oluna...» denilmektedir. Bab-ı Âli'nin, haklı olarak, tamamen hukuk-u adiyeye ait mevadla ilgili imtiyazlar olarak nitelendirdiği bu imtiyazlar dışında Muhtıra, yabancı konsolosların Osmanlı yargısına tabi oldukları görüşünü ifade etmektedir. Gerçekten, Bab-ı Âli'ye göre, «hukuk-u milel kaidesi iktizasınca konsolosların ikametgâhları haric-ez memleket addolunmak imtiyazına hiçbir güna hak ve selâhiyetleri mevcut olmadığı cihetle konsolosların tebaa-yı Devlet-i Aliyyeden birini veyahut Hükûmeti ızrara vukubulan cinayet veyahut cünhalarında dahi Bab-ı Âli'nin hükmüne (yargısına - *jurisdiction*) tabi oldukları» şüphesizdir.

IV. Konsolosluk tercemanları göreve ilişkin faaliyetlerinde imtiyazlardan faydalanabilirler. Ancak ikametgâhları ülke - dışılık imtiyazından faydalanamaz.

Bab-ı Âli, konsolosluk tercemanlarının faydalanacakları imtiyazları görevsel bir çerçevede içinde mütalâa etmektedir. Gerçekten, Muhtıraya göre, «tercemanların vezaif-i memuriyetlerinin icrasından dolayı, vezaif-i resmîyelerine müteallik ef'al ve harekât için Hükûmet-i Mahalliye tarafından tedip veyahut muhakeme edilemez.» Ancak, hangi devlet tâbiiyetinde bulunursa bulunsun, tercemanlar, görevlerine ilişkin olmayan her hususta gerek hukuk-u adiyeye ve gerek cinayet maddeleri olsun mensup oldukları devletin sair tebaası gibi Osmanlı mahkemelerinde muhakeme olunacaklardır. Konsolos ikametgâhları gibi konsolos tercemanlarının ikametgâhları da, ülke - dışılık imtiyazından faydalanamazlar.

V. Yabancı tebaaya ait ikametgâhların Osmanlı memurlarınca doğrudan doğruya araştırılmaması ancak konsolosun bulunduğu yerlerde mümkündür.

Yabancı tebaaya ait ikametgâhların Osmanlı memurları tarafından doğrudan doğruya araştırılmıyacağı kapitülasyonlarda yer almıştır. Örneğin, 1740 kapitülasyonunun 70 inci maddesi şöyledir:

«Taraf-ı mehakimden ve Devlet-i Aliyyem zabitanı caniblerinden ve ehl-i örf taifesinden Françelu olanların sakin oldukları haneye bilâ mucip cebren duhul olunmayıp hanesine duhule hacet mes eylediği halde elçi ve konsolosu bulunan yerlerde onlara ihbar ve taraflarından tayin olunan adamlar ile olduğu mahalle varulup bu hushusta hilâfına hreket edenler bulunur ise badet tahkik tedib olunalar.»

XVIII. yüzyılın ortalarında kabul edilen bu hükmün uygulanmasında, Osmanlı İmparatorluğunun XIX. yüzyıl içinde Avrupa sanayi kapitalizmine açılışı ile güçlükler çıkmağa başlamıştır. Gerçekten, XIX. yüzyılın ikinci yarısı içinde Osmanlı ülkesinde bulunan yabancıların sayısı artmıştır. Yabancıların, mensup oldukları konsoloslukların bulunmadığı şehirlerde, sermaye yatırımları da dahil olmak üzere, çeşitli iktisadî faaliyetlere giriştikleri görülmektedir. Olayların bu şekilde gelişmesi kapitülasyonlardaki mevcut hükmün uygulanmasını imkânsızlaştıracak hale getirmiştir. İşte Bab-ı Âli bu imkânsızlıktan hareketle, 1740 kapitülasyonunun 70 inci maddesinin yalnız konsolosun bulunduğu yerlere uygulanabileceğini ileri sürmektedir. Muhtıraya göre:

«Tebaa-yı esnebiyenin ikametgâhının doğrudan doğruya taharri edilmemesi uhud-u kadimede müeyyed ve musaddaktır. Mensup olduğu konsolosa haber verilmeksizin konsolos tarafından bir memur bulunmaz ise, hükümet-i mahalliye tarafından tebaa-yı ecnebiyenin ikametgâhlarına girilemez ve 1740 tarihile müverrih olan ahidname-yi hümayunun 70 inci maddesinde muharrer olduğu veçhile tebaa-yı ecnebiyeden bininin hanesine girilmek murad olundukta evvel emirde konsolosuna haber verilmesi ve konsolos tarafından bir memur bulunması âzım gelmesi yalnız konsolos olan mahallerde mer'idir. Fakat, şurası muharrerdir ki, konsolos olmayan mahallerde dahi tebaa-yı Devlet-i Âliyyenin ikametgâhına riayet olunması muktazi ve ikametgâhına girilmek usulünün icrası hükümet-i mahalliyenin tebaa-yı Devlet-i Âliyye hakkında icrasından hali olmadıkları her türlü teminatı da cami olarak icra kılınması lâzım gelir.

Binaenaleyh, bu misillu zabıta memurları yalnız icap eden yerden kendilerine verilen emir mucibince

tebaa-yı ecnebiyenin ikametgâhına girecekler ve bu dahi pek iktiza ettiği vakit, yani bir cinayetin tahkik ve tahrisi için olacaktır. Bu hususta memurin-i merkume ile beraber hükkam veyahut selâhiyet-i lâzimeyi haiz bir memur ile meclis-i memleketten üç âza bulunacaktır.»

Bu esasların Osmanlı İmparatorluğunda yabancıların taşınmaz mal edinmelerini öngören 1867 tarihli **İstimlâk-i Emlâk Nizamnamesine Merbut Protokol**'¹⁴ de daha ayrıntılı bir şekilde düzenlendiği görülmektedir. Bu hükümler adı geçen Protokol'e katılan devletler tarafından kabul edilmiştir.

VI. Osmanlı kanunlarından yerli tebaa gibi faydalanan yabancı tebaa aynı zamanda bu kanunlara uymak zorundadır.

Muhtıra, yabancıların buldukları ülkedeki kanunlara uymak zorunda olduklarını ifade etmekte ve bu milletlerarası hukuk kuralının kapitülasyonlarla kaldırılmadığını belirtmektedir. Gerçekten, Osmanlı Hükûmetinin çıkardığı birçok kanun «kapitülasyonlara aykırıdır» iddiasıyla yabancı elçiliklerin itirazına uğramakta idi. Birçok kanun bu tip itirazlar sebebiyle uygulanamıyordu. Osmanlı Hükûmeti 1867 tarihli Muhtırasında «yabancı sefaret ve konsolosluklarca tasdik ve tasvib olunmadı» gerekçesiyle Osmanlı kanunlarının uygulanmasına yapılan itirazların kabul edilmeyeceğini kesin bir şekilde belirtmektedir. Ancak, bu sorun söz konusu Muhtıra ile çözümlenememiştir. 1867 yılından sonra da, çıkarılan kanunlarla ilgili olarak yabancı elçilikler tarafından bu tip itirazların yapıldığı ve birçok Osmanlı kanununun bu itirazlar sebebiyle uygulanmadığı görülmektedir¹⁵. Muhtıranın bu konuyu ilgilendiren kısmı şöyledir:

«Tebaa-yı ecnebiyenin yerli ahali gibi kavanin-i Saltanat-ı Seniyyeden istifade etmeğe hak ve selâhiyetleri olup ancak işbu hak ve selâhiyet kendilerinin kavanin-i mezkûre ahkâmına mutavaat etmek mecburiyeti dai olur.

Hukuk-u milel kavaidinden olan şu kaide uhud-u kadime ile mülga ve münfesihi olmadığından tebaa-yı ecne-

(14) Altuğ, *op. cit.*, s. 70-71; Young, *op. cit.*, s. 341-345.

(15) Örneğin, bk. Yabancı Anonim şirketler hakkında 9 aralık 1887 tarihli kanun. Young, *Législation Ottomane*, c. 4, Oxford, 1906, s. 53 dipnotu 1.

biyenin mensup oldukları sefir ve konsoloslar tarafından tasdik olunmadı deyu Devlet-i Âliyyenin bazı kavaninine mutabaat etmek istememeleri ve ecnebilerin hâkim sıfatıyla dahil olmadıkları mehâkim huzurunda murafaa olunmaktan istinkâf eylemeleri ve mehâkim-i adiyeye gitmemeleri ve tebaa-yı Devleti Âliyye ile dâvalarının hasmı fasl için fevkalâde muhtelif komisyonlar teşkilini iddia etmeleri ahkâm-ı uhudiyenin hiçbirine müstenid olmadığı ve bu hale bu ane dek lisebenin minel esbab müsaade olduğu cihetle bundan böyle kabul ve müsaade olunmaması iktiza eder.»

VII. Hukuk ve ceza alanlarında her devletin yargı hakkı, o devletin ülkesi içinde sakin olan tebaa ve yabancıları ve bunlar tarafından meydana getirilen olayları kapsar.

Muhtıra, devletin yargı hakkı ile ilgili olarak, milletlerarası hukukça kabul edilen bu ilkenin Osmanlı devleti ülkesinde önemli istisnalarla ihlâl edildiğini belirtmektedir. Gerçekten, Muhtıraya göre, «gerek hukuka ve gerek cinayete müteallik mevadda her devletin hükümü (yargı hakkı - le *pouvoir judiciaire*) dahil-i daire-yi hükûmeti olan memalikin hududundan ileri memalik-i ecnebiyede cari olmayıp yalnız gerek yerli ve gerek ecnebi olsun kendi memleketinde mütemekkin bulunan bilcümle sekene ve bunlar tarafından zuhura getirilen vukuat hakkında cari olur ve hukuk-u milelin şu kaide-yi hükûmet-i aidesi memalik-i Devlet-i Âliyyede istisnaat ve himaye ile hâlel pezir olmaktadır.»

Bundan sonra, Muhtıra Osmanlı ülkesinde yabancı tebaanın iki ayrı yargıya —diğer yabancı tebaa ile olan işlerinde konsoloslarının yargısına ve Osmanlı tebaası ile olan işlerinde ise mahalli yargıya— tabi olduğunu belirtmektedir. Kapitülasyonlara göre, yabancı tebaa arasında vukua gelen dâvalar bunların mensup oldukları elçilik veya konsolosluklarda ve yabancı tebaa ile Osmanlı tebaası arasındaki dâvalar ise Osmanlı mahkemelerinde bakılır. Ceza dâvalarında da bir yabancının diğer bir yabancı aleyhine işlediği bir suçtan dolayı suç işleyen yabancının mensup olduğu elçilik veya konsolosluk yetkilidir. Buna karşılık, Osmanlı tebaası aleyhine işlenen suçlarda Osmanlı mahkemeleri yetkili olacaktır. Muhtıraya göre, yabancıların Osmanlı ülkesinde tabi oldukları bu iki yargı (idare) birbirinden bağımsızdır ve birbirini tamamlar; ayrıca, her iki yargının birbirine yardımcı olması gerekmektedir.

VIII. Osmanlı mahkemelerinde yabancı tebaayı himaye etmek üzere bulunması gereken terceman, yargıç veya vasi olarak hareket edemez.

Kapitülasyonlarda, yabancı tebaa ile Osmanlı tebaası arasındaki dâvaların mahalli mahkemelerde bakılması sırasında yabancı tebaayı himaye etmek üzere bir tercemanın bulunacağı ve terceman bulunmadığı takdirde, bakılmakta olan dâvanın tehir edileceği öngörülmüştü¹⁶. Uygulamada bu hüküm kötüye kullanılmış ve özellikle Osmanlı mahkemeleri tarafından verilen kararların «tercemanın imzası yoktur» gerekçesi ile hükümsüz olduğu iddia edilmiştir. İşte Muhtıra bu gibi iddiaların hukuken temelsiz olduğunu belirtmekte ve tercemanların bu konudaki yetkilerini kapitülasyonların ilgili hükmü uyarınca sınırlamaktadır :

«Tercemanlar deavinin hin-i nüyetinde hâkim ve vasi vasfında olmayıp dâvada methali olan tebaa-yı ecnebiyenin hamisi bulunurlar. Bu babta ispat-ı müddei için bir delil iraesî iktiza eder ise, tebaayı Devlet-i Âliyyeden biri ile bir Fransız meyanesinde vukubulan dâvanın muhakemesinde tercemanın Fransa tebaasından olan tarafın hamisi sıfatında bulunması Fransa devleti ile 1673 senesinde akdedilmiş olan ahidname-i hümayunun 30 ncı maddesinde münderiç olduğundan bend-i mezkûr irae olunur.

Hakikat- hal bu merkezde olduğundan bir hüküm veya kararın terceman hazır olmadı deyu keenlem yekûn hükmünde addolunması caiz olmayacağı misillu mahkemede esna-yı müzakeratta tercemanın hazır bulunma hak ve selâhiyetini haiz olması ve muhakemeden çekilerek ihkak-ı hak madde-i mühimmesinin intizam-ı cereyanının kat' ve tevkif edilmesi iddialarının dermeyanı dahi caiz olamaz. Bu misillu iddialar uhud-u kadimenin hiçbir ahkâmına müstenid olmadığından reddolunmalıdır.»

IX. Osmanlı tebaasının yabancılar aleyhine işlediği suçların muhakemesinde konsolos veya tercemanın bulunması gerekli değildir.

Muhtıra, yabancıların, Osmanlı tebaası aleyhine işledikleri suçlardan dolayı Osmanlı mahkemelerinde muhakeme edildikleri sırada

(16) Örneğin bk. 1740 kapitülasyonunun 26 ncı maddesi, Erim, op. cit., s. 101.

elçinin, konsolosun veya bunlar tarafından tayin edilecek bir memurun muhakemeyi izleyebileceklerini kabul etmektedir. Muhtıraya göre, bu kimseler mahkemede yargıç sıfatıyla bulunamazlar; sadece hiçbir intizamsızlık vukubulmadığını görmek amacıyla muhakemeyi izlemektedirler.

Buna karşılık, Muhtıra Osmanlı tebaasının bir yabancı aleyhine suç işlemesi halinde, Osmanlı mahkemelerinde yapılacak duruşmalarda yabancı elçi, konsolos ve tercemanların bulunma haklarının mevcut olmadığını ifade etmektedir. Muhtıra, bu konuda kapitülasyonlarda herhangi bir hükmün bulunmadığını belirtmektedir. Bununla beraber, Bab-ı Âli aleni olan bu duruşmalarda ilgili konsolos veya tercemanın aleni olan bu gibi duruşmalarda bulunmak istedikleri takdirde kendilerine hususi bir hürmet gösterilerek dâvet yapılabileceğini ancak bu hususta herhangi bir hukukî mükellefiyetin bulunmadığını kesin bir dille ifade etmektedir.

X. 4.000 akçeden fazla dâvaların Divan-ı Hümayun'da bakılacağını öngören 1740 kapitülasyonunun 51 inci maddesi yürürlükte değildir.

1740 kapitülasyonunun 51 inci maddesinde 4.000 akçeden fazla olan dâvaların mutlaka Divan-ı Hümayun'da bakılacağı öngörülmüştür. Bab-ı Âliye göre, o zaman için genel duruma uygun olan bu hüküm, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesinde, büyük şehirlerde ticaret mahkemelerinin ve istisnasız her yerde mülkî mahkemelerin kurulması üzerine yürürlükten kalkmış bulunmaktadır.